

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

Evliya Çelebi'nin Osmanlı Coğrafyasındaki Medreselerle İlgili İzlenimleri

Evliya Çelebi's Impressions about Madrassas in the Ottoman Geography

Kasım KOCAMAN

Corresponding Author | Sorumlu Yazar

Doç. Dr. | Assoc. Dr.

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi

Kütahya Dumlupınar University, Department of Philosophy and

Religious Sciences, Religious Education

Kütahya, Türkiye

kasim.kocaman@dpu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7083-6327>

Şeref GÖKÜŞ

Doç. Dr. | Assoc. Dr.

Akdeniz Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi

Akdeniz University, Department of Philosophy and Religious Sciences,

Religious Education

Antalya, Türkiye

serefgokus@akdeniz.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3322-0723>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 15.02.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 17.05.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Kocaman, Kasım-Göküş, Şeref. "Evliya Çelebi'nin Osmanlı Coğrafyasındaki Medreselerle İlgili İzlenimleri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 371-392. <https://doi.org/10.14395/hid.1437833>

Yazar Katkı Oranları:

Araştırmanın Tasarımı

Veri Toplanması

Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama

Makalenin Yazımı

Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr h <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates:

Conceptualization

Data Curation

Investigation-Analysis-Validation

Writing

Writing - Review & Editing

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Evliya Çelebi's Impressions about Madrasahs in the Ottoman Geography

Abstract

The aim of this study is to present Evliya Çelebi's impressions and findings about the madrasahs in the Ottoman geography in his *Seyahatname*, which he wrote during his travels. Although *Seyahatname* is used as a source of data in many fields, when the information it contains on madrasahs is analyzed as a whole, it has been observed that it has not been the subject of any study. This study, which aims to shed light on the madrasah structure/system in the Ottoman Empire by analyzing the relevant sections of the work in question written in the 17th century, was based on document analysis method. The data were analyzed and evaluated under the themes created by the authors. In this way, an attempt has been made to capture a unity about madrasahs based on the information scattered in the *Seyahatname* and the author's findings, observations and evaluations. When *Seyahatname* is analyzed, information is obtained on the following issues related to the subject under discussion: It has been determined that madrasah education is given in very different places in terms of architecture, in addition to detached madrasah buildings, in mosques and tekkes, and although it is not very common, even in mobile tents and outdoor prayer places. In this context, it is very meaningful to find that the education similar to the madrasahs, which are formal education institutions, is also provided in non-formal religious education institutions such as mosques, masjids and tekkes. The fact that Evliya Çelebi includes these non-formal religious education institutions under the title of madrasah in the relevant parts of his work brings to mind the "madrasah-style" education approach that is also used today. At the same time, the multifunctionality of structures such as mosques, masjids and tekkes in some regions of the Islamic geography - such as Cairo - must have led Evliya Çelebi to include an architectural structure under the subheadings of both mosque and madrasa. As a matter of fact, contemporary researchers have expressed that there are difficulties in determining which category these buildings should be evaluated under. One of the interesting pieces of information in *Seyahatname* is the "mobile madrasah" phenomenon. Accepting the *Seyahatname* as a data source leads us to the conclusion that, in the studies on Ottoman education and madrasah history, the information that there were no mobile madrasahs in the Ottoman Empire, although they were in the Ilkhanid State, should be corrected. It is pedagogically important to emphasize the positive impact on students' academic achievement and learning potential of having decent air and water, a courtyard with a pool, fragrant flowers, and trees where the madrasah is located. The evaluations made in *Seyahatname* on the garden and environmental arrangements of madrasahs become even more meaningful today when the internal and external physical characteristics of school buildings and the effect of garden arrangements on the efficiency and quality of education are emphasized. Madrasahs generally continued their existence with the means provided by foundations. However, the fact that foundation revenues were not the same in all parts of the country also affected the formation of a certain standard in financing and, accordingly, education. Depending on the economic power of the foundations that financially supported the madrasahs, the needs of the teachers, students, and other auxiliary staff were met. It is also among the information in *Seyahatname* that the food menus in the imaret, where madrasa students and teachers met their food needs, were quite modest, the furnishings of the madrasa cells were not very well equipped, and some madrasas did not even have a mat. One of the noteworthy observations about madrasas in *Seyahatname* is the information on the Suhte rebellions. Although it is mentioned in the studies conducted in the field that the law is not respected and that the quality and scientific efficiency of the madrasahs are gradually decreasing due to the degeneration in the science and state structure, it is noticed that the madrasah rebellions are not mentioned much in the context of concepts such as "banditry" and "rebellion", which also have political meanings. However, it is understood that some of the students, who were educated in madrasas and called suhte, participated in some rebellion movements due to the political, social, and economic problems experienced by the state in the Anatolian and Balkan regions of the Ottoman Empire, and that they were in a state of moral weakness. This situation is important as it shows that the education system of a country is also affected by other political and social phenomena. It is understood that religious sciences were generally taught in madrasas, while the teaching of rational-philosophical sciences was not neglected.

Keywords: Religious Education, Ottoman Empire, Madrasahs, Evliya Çelebi, *Seyahatname*.

Evliya Çelebi'nin Osmanlı Coğrafyasındaki Medreselerle İlgili İzlenimleri

Öz

Bu çalışmanın amacı; Evliya Çelebi'nin yaptığı geziler sırasında kaleme aldığı *Seyahatname* isimli eserinde, Osmanlı coğrafyasında bulunan medreseler hakkındaki izlenimlerini ve tespitlerini belirtmektir. *Seyahatname* pek çok alanda veri kaynağı olarak kullanılmakla birlikte, medreselere dair içerdiği bilgiler bir bütün olarak incelendiğinde herhangi bir çalışmaya konu yapılmadığı müşahede edilmiştir. 17. yüzyılda yazılan söz konusu eserin ilgili bölümleri analiz edilerek Osmanlıdaki medrese yapısına/sistemine ışık tutmayı hedefleyen bu çalışma, doküman incelemesi yöntemiyle oluşturulmuştur. Veriler, yazarlarca oluşturulan temalar altında ele alınıp değerlendirilmiştir. Böylece *Seyahatname*'de dağınık halde bulunan bilgilerden, müellifin tespit, gözlem ve değerlendirmelerinden hareketle medreselerle ilgili bir bütünlük yakalanmaya çalışılmıştır. *Seyahatname*

incelendiğinde, ele alınan konuyla alakalı şu hususlara yönelik bilgi edinilmektedir: Medrese eğitiminin mimari açıdan çok farklı mekânlarda, müstakil medrese binalarının yanında camilerde, tekkelerde, çok yaygın olmamakla birlikte seyyar çadırlarda ve namazgâhlarda dahi verildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda örgün eğitim kurumu olan medreselerdeki eğitimin benzerinin cami, mescit ve tekke gibi yaygın din eğitimi kurumlarında da gerçekleştirilmesinin tespit edilmesi oldukça anlamlıdır. Bu yaygın din eğitimi kurumlarına Evliya Çelebi'nin eserinin ilgili yerlerinde medrese başlığında da yer vermesi, günümüzde de kullanılan “medrese usulü” eğitim anlayışını akla getirmektedir. Aynı zamanda cami, mescit ve tekke gibi yapıların İslam coğrafyasının bazı bölgelerinde –Kahire gibi- çok fonksiyonlu olmaları Evliya Çelebi'yi, bir mimari yapıyı gerek cami gerekse medrese alt başlıklarında yer vermeye sevk etmiş olmalıdır. Nitekim çağdaş araştırmacılar bahsi geçen yapıları, hangi kategori içerisinde değerlendirilecekleri konusunda zorlukların olduğunu dile getirmişlerdir. *Seyahatname*'de ilgi çeken bilgilerden biri de “seyyar medrese” olgusudur. Osmanlı eğitim ve medrese tarihi üzerine yapılan çalışmalarda İlhanlı Devleti'nde olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nde seyyar medreselerin bulunmadığı noktasındaki bilgilerin, *Seyahatname* veri kaynağı kabul edilmesi durumunda tashih edilmesi gerektiği sonucuna bizi götürmektedir. Medresenin bulunduğu mahallin havasının ve suyunun nezih, avlusunun havuzlu, güzel kokulu çiçek ve ağaçlarla bezenmiş olmasının öğrencilerin akademik başarıları ve öğrenme potansiyelleri üzerindeki olumlu etkisine vurgu yapılması pedagojik açıdan önemlidir. *Seyahatname*'de medreselerin bahçe ve çevre düzenlemelerine dair yapılan değerlendirmeler, okul binalarının iç ve dış fiziki özellikleri, bahçe düzenlemelerinin eğitimin verimi ve kalitesi üzerindeki etkisinin vurgulandığı günümüzde daha da anlamlı hale gelmektedir. Medreseler, genel olarak vakıflar tarafından sağlanan imkânlarla varlığını devam ettirmişlerdir. Bununla beraber vakıf gelirlerinin ülkenin her yerinde aynı olmaması, finansman ve buna bağlı olarak eğitim konusunda belli bir standardın oluşmasını da etkilemiştir. Medreselere mali anlamda destek veren vakıfların ekonomik gücüne göre orada çalışan hocaların, talebelerin ve diğer yardımcı hizmetlilerinin ihtiyaçları karşılanmıştır. Medrese talebeleri ve hocalarının yemek ihtiyaçlarını giderdiği imaretlerdeki yemek menülerinin oldukça mütevazı olduğu, medrese hücrelerinin mefruşatının çok donanımlı olmadığı, hatta bazı medreselerde bir hasırın dahi bulunmadığı da yine *Seyahatname*'de yer alan bilgiler arasındadır. *Seyahatname*'de medreselere dair dikkat çeken tespitlerden biri de suhte isyanlarına dair malumdur. Alanda yapılan çalışmalarda kanunu kadime riayet edilmediği, ilim ve devlet yapısındaki dejenerasyondan dolayı medreselerin giderek kalitesinin ve ilmi veriminin düşmesinden bahsedilmesine rağmen, “eşkıyalık”, “isyan” gibi siyasi anlamları da olan kavramlar bağlamında medreseli isyanlarına çok fazla değinilmediği fark edilmektedir. Ne var ki medreselerde eğitim gören ve suhte denilen talebelerin bir kısmının Osmanlı'nın Anadolu ve Balkan coğrafyalarında devletin yaşadığı siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların etkisiyle bir takım isyan hareketlerine iştirak ettikleri, ahlaki zafiyet içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, bir ülkenin eğitim sisteminin, diğer siyasi ve sosyal olgulardan da etkilendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Medreselerde genel olarak dini ilimlerin öğretiminin yapıldığı, bunun yanında akli-felsefi ilimlerin öğretiminin ihmal edilmediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Osmanlı Devleti, Medreseler, Evliya Çelebi, Seyahatname.

Giriş

Seyahatnameler, genel olarak resmi tarihin dışındaki izlenimleri ve hadiseleri de aktaran kaynak olma özelliğine sahiptirler (Çataloluk, 2013, 266). Seyahatnameler, “hem öznel hem de nesnel kaynaklardan yararlanan bir çalışmayı, resmî otorite tarafından çizilen sınırlardan biraz olsun uzaklaştırarak daha renkli veya objektif bir hale büründürebilir” (Nalçacı, 2011, 526). Tarihi süreç içerisinde hem Doğu hem de Batı dünyasında farklı kişiler tarafından seyahatname tarzında birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler toplumların dini, tarihi, kültürü, sosyolojisi, ekonomisi, eğitimi ve ahlaki gibi olgular hakkında bilgi veren önemli kaynaklardandır (Maden, 2010, 147-158). Söz konusu kaynaklardan birisi de Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sidir. Evliya Çelebi, renkli kişiliği ve edebi üslubuyla 17. yüzyılda elli yılı (1630-1681) aşkın süren seyahatleriyle, Osmanlı topraklarının neredeyse tamamını ziyaret ederek tespit, gözlem ve değerlendirmelerinin yer aldığı *Seyahatname* ismini taşıyan ve dünyanın en önemli seyahatnamelerinin başında gelen bir eser oluşturmuştur (Özcan, 2013, 280). Batılı seyyahların “birçok kere, görüleni, müşahade edileni değil, görülmek isteneni tasvir eden” (Gündüz, 2013, 215) anlayışlarının aksine, Evliya Çelebi'nin oldukça kıymetli tespit, gözlem ve değerlendirmeler yaptığını ifade etmemiz mümkündür. *Seyahatname*'de verilen bilgilerin, Evliya Çelebi'nin sadece görüp yaşadıklarına ve işittiklerine değil, bunun yanında pek çok yazılı kaynağa dayandığı tespit edilmiştir. Hatta dönemin kroniklerinde dahi bulunmayan çok kıymetli bilgilerin Çelebi'nin müşahedeleriyle vücut bulduğu ve onun tespitlerine dayandığı ifade edilmektedir (Tezcan, 2009, 37/18-19). Tüm

bunlarının yanı sıra onun “seyahatnamesi Türk kültür tarihi bakımından oldukça önemli bir külliyyat niteliği taşımaktadır” (İlgürel, 1995, 11/532).

Seyahatname'de Osmanlı coğrafyasındaki binlerce şehir, kasaba, köy ve mahallenin coğrafi yapısı, folkloru, tarihi ve sosyal hayatını yansıtan bilgiler yer almaktadır. Yerleşim yerlerindeki eğitim kurumları kendine dikkat çekecek kadar yer bulmuştur. Bunların başında da medreseler gelmektedir. Evliya Çelebi, medreseleri kuranlardan, derecelerinden ve mahallerinden bahsetmediğini, genel olarak sayısını ve isimlerini zikretmekle yetindiğini dile getirmiş olsa da (Evliyâ Çelebi, 1999, 2/14) onun eserinde medreselere dair paylaştığı bilgiler, yaptığı gözlemler ve pedagojik değere haiz değerlendirmeler dikkati çekecek biçimde kendine yer bulmuştur.

Medreseler ve Osmanlı medreseleri üzerine yüzlerce çalışma yapılmış ve hala yapılmaktadır ancak, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sini bir bütün olarak merkeze alan herhangi bir araştırmaya rastlanamamıştır. Oysa başta Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si ve genel olarak tüm seyahatnameler, sosyal ve kültürel hayatın aydınlatılmasında, seyyah(lar)ın tanıklıklarına ve gözlemlerine dayanan çok önemli kaynak niteliği taşımaktadır (Üçel-Aybet, 2018, 13-15). Medreseler, vakıf müesseseleri olarak vakfiyelerde belirtilen şartlara göre eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmak zorundadırlar. Bu bakımdan vakfiyeler, medreselerin tarihini ortaya koyma bakımından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ne var ki vakfiyelerde, medreselerde yürütülen eğitime dair ifadelerin çok kısa ve genel olduğu, bugün ileri sürüldüğü gibi kesinleşmiş ders cetvelinden veya eğitim-öğretim programından dahi bahsedilemeyeceği ifade edilmektedir (İhsanoğlu, 2019, 29). Bu nedenle vakfiyelerde söz edilmesi mümkün olmayan ancak Evliya Çelebi'nin, medrese eğitim-öğretim ortamının öğrenciler üzerinde oluşturduğu psikolojik etkiye dair yapmış olduğu gözlem, tespit ve değerlendirmeler gibi hususlar önem kazanmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2005, 2/33).

Taşra medreseleri hakkındaki kaynakların azlığı (Bay, 2012, 60) yine *Seyahatname*'de aktarılanları daha da önemli hale getirmektedir. Bu bakımdan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, taşra medreseleri hakkında da önemli bir kaynaktır. Ayrıca “sosyal tarih” ve “kültür tarihi” bağlamında ve sosyal, siyasal olayların eğitim tarihinin şekillenmesi üzerindeki etkisinin tespiti ve buna dair değerlendirmelerin yapılarak, sürecin (eğitim tarihinin) daha fazla ete, kemiğe büründürülmesi bakımından da *Seyahatname*'de paylaşılan bilgiler ve yapılan değerlendirmeler önemlidir.

Seyahatname merkeze alınarak yapılan bu çalışmada, nitel veri toplama metotlarından biri olan doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; bireylerin tutum ve davranışlarını, deneyimlerini, görüşlerini derinlemesine ve detaylı bir yaklaşımla ele almayı, anlamayı ve betimlemeyi amaçlayan bir araştırma türüdür (Kıral, 2020, 172). Doküman incelemesi yöntemi ise çalışmayı kapsayan tüm materyallerin analiz edilmesidir. Bu materyaller kitap, dergi, arşiv, mektup, istatistikler, film, video ve fotoğraflar gibi hem basılı hem de elektronik materyaller şeklinde olabilmektedir (Özkan, 2023, 1-25). Doküman incelemesi yönteminde elde edilmesi planlanan verilerin/bilgilerin doğru, tutarlı ve güvenilir bir şekilde ortaya çıkarılabilmesi için izlenilmesi gereken bazı aşamalar vardır. Muhtelif kaynaklarda bu aşamaların sayısı değişse de genel anlamda söz konusu aşamalar “dokümanlara ulaşma, orijinalliğini kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme ve veriyi kullanma” şeklinde ifade edilebilir (Kıral, 2020, 181). Buna göre bu çalışmada öncelikle esas olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinin latinize edilmiş müellif nüshası ve bunun kopyalarından yararlanılarak hazırlanmış halinden ve zaman zaman da günümüz Türkçesine aktarılan nüshalarından yararlanılmıştır. *Seyahatname*'de

medreselerle ilgili bilgi, tespit, gözlem ve değerlendirmelerden hareketle çalışma planında ana ve alt başlıklar oluşturulmuştur. *Seyahatname*'den elde edilen verilerin gerek güvenilirliğini test etmek gerekse doğru ve tutarlı bir analiz yapabilmek için medreseler konusunda alan yazında yer alan akademik çalışmalara başvurularak yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır. Zira herhangi bir seyahatnamede, seyyahın tespit, gözlem ve değerlendirmelerinin, aktardığı bilgilerin başka kaynaklarla doğrulanması gerekebilmektedir (Şirin, 2012, 103). Bu bakımdan konuyla ilgili diğer eserlerden de yararlanılarak yeterince kaynak taraması gerçekleştirilmeye çaba sarf edilmiştir. En nihayetinde yapılan inceleme ve değerlendirmelerden sonra, ortaya çıkan bilgilerden de hareketle, araştırmanın aşağıda belirtilen başlıklarla ele alınmasına karar verilmiştir.

1. Medreselerin Mimari Bakımdan Türleri

Medrese, örgün eğitimin gerçekleştirildiği en temel eğitim kurumudur (Zengin, 2008, 211). Bununla birlikte medrese eğitiminin, ihtiyaca ve tercihe göre medrese dışındaki cami, mescit, dergâh/tekke/zaviye ve müderrislerin evleri gibi çok farklı mekânlarda verildiği bilinmektedir (İpşirli, 2021, 325). Ortaçağ İslam dünyasında içinde mescid veya cami bulunan medreselerin; içinde hankahın/zaviyenin yer aldığı medreselerin; cami ve medresesi ya da mektep, kütüphane ve medresesi olan türbe ve ribat gibi farklı fonksiyonları aynı mekân bütünlüğü içinde yerine getirmeye müsait yapıların bulunduğu görülmektedir (Makdisi, 2015, 75). Kahire'de bir müderrisin ders verdiği her mahal -cami, hankah, özel ev veya müstakil bir medrese olması fark etmeksizin- medrese olarak zikredilebilmektedir. Nitekim Makrizi'nin, *Hıtat* isimli eserinde bazı kurumların hem hankah hem de medrese kategorilerinde değerlendirildiği ifade edilmektedir (Chermerlain, 2009, 63-73). Evliya Çelebi de asli fonksiyonu ne olursa olsun bir mekânda medrese eğitimi veriliyorsa, o mekânı medrese olarak isimlendirilebilmektedir. Örneğin; eğer bir camide medrese eğitimi veriliyor ise bu cami, medreseler başlığı altında yer alabilmektedir. Bu nedenle Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si veri kaynağı olarak kullanılırken bu durum, mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre Evliya Çelebi'nin eserindeki bilgilerden hareketle medreseleri müstakil, medrese-cami, medrese-tekke, namazgâh ve seyyar medreseler şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

1.1. Müstakil Medreseler

Evliya Çelebi, medrese başlığa altında birçok mekânı zikretmekle birlikte, müstakil medreseleri tarif ederken bunları "asaleten" medrese olarak isimlendirmektedir. Yine müstakil medreseleri, "mahsus" kavramıyla da nitelendirmektedir. Nitekim "der-sittâyiş-i medrese" başlığı altında Antakya medreselerinden bahsederken "gerçi İslâmbol ve gayri şehirler gibi mahsûs kârgîr binâ dârü't-tedrisleri yoktur" (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/36) ifadelerine yer vermektedir.

Müstakil medreseler, sadece eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmek için inşa edilen mimari yapılardır. Çelebi, İzmir'de kırk medrese olduğunu belirtmekle birlikte bunlardan sadece Kurşunlu Medresesini, Kaptan Paşa Medresesini ve Ahmed Ağa Medresesini tek tek zikredip, bunları "asaleten" kavramıyla tarif etmektedir. Eserinde bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: "Ve cümle bu beldede kırk medrese vardır, zîrâ her câmi' hereminde etrâfında medrese hücreleri vardır. Ammâ asâleten mahsus medreseler Sultân Selîm'in kurşunlu medresesi ve mahkeme kurbunda Kapudan Paşa medresesi ve Ahmed Ağa medresesi. Meşhur medreseler bunlardır" (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/52). Hatta onun bu izahatını, yine onun aktardığına göre, Kadife Kale içindeki caminin kapısının üzerindeki kitabede yer alan ve "bu medrese ve cami" manasına gelen "hâzihi'l-medresetü'ş-şerîf ve câmi'u'l-lâtîf" şeklindeki ibare de desteklemektedir (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/50). Aktepe'ye (1972, 99) göre de "İzmir'de müstakilen yapılmış bir medrese binası

hemen hemen yok gibidir veya birkaç tanedir”. Diğerleri doğrudan medrese olarak inşa edilmeyen, ancak medrese eğitimini gerçekleştirmeye müsait yapı eklentilerine sahip camilerdir. Ancak bunlar hem cami hem de medrese olarak zikredilmişlerdir. Gerek bu durumun açığa kavuşturulması gerekse medreselere dair daha fazla bilgiye ulaşılması için camilere ait vakfiyelerin incelenmesinin yerinde olacağı vurgulanmaktadır (Aktepe, 1972, 98). Bahsi geçen bilgilerden hareketle Osmanlı coğrafyasının bazı şehirlerinde yoğun bir şekilde medrese usulü eğitim-öğretim faaliyeti gerçekleştirilmekle birlikte müstakil olarak inşa edilmiş medreselerin sayısının çok fazla olmadığı ifade edilebilir. Aslında bu durum Müslümanların fethettikleri yerleşim yerlerine ve yeni kurdukları şehirlere öncelikle cami veya mescit inşa ettikleri düşünüldüğünde daha anlamlı hale gelmektedir (Önkal-Bozkurt, 1993, 7/50). Bu itibarla cami ve mescitlerin, medrese usulü/tarzı eğitiminde önemli bir yere sahip olduğu sonucuna da ulaşmak mümkündür. *Seyahatname* medreselerle ilgili veri kaynağı olarak kullanırken bu hususun göz önünde bulundurulması bilimsel açıdan önemlidir.

1.2. Medrese-Cami

İslam eğitim geleneğinde, genel olarak cami-mescidler yaygın, medreseler ise örgün eğitim kurumu olarak değerlendirilir. Bununla birlikte medrese ile cami ve mescit ilişkisinin hem mimari yönden hem de eğitim-öğretim faaliyetleri bakımından sürdürüldüğü görülmektedir. Bunlardan biri, aynı yapının hem cami hem de medrese olarak kullanılmasıdır. Nitekim ortaçağ Kahire’inde İslami eğitim üzerine yapılan bir çalışmada, eğitim ve program bakımından cami ve mescitleri medreselerden ayırt etmenin pek kolay olmadığı, bazı yapıların hem cami hem de medrese olarak isimlendirildikleri dile getirilmektedir (Berkley, 2009, 70-71).

Evliya Çelebi’nin pek çok camiyi (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/35, 39, 143,181), aynı zamanda medrese başlığı altında veya tam tersi değerlendirmesi, gerek Pedersen’in (1979, 1-86) gerek Makdisi’nin (2015, 56-57) özellikle Kahire’deki çoğu cami ve medreseyi “medrese-cami” kavramıyla açıklamalarıyla paralellik arz etmektedir. Bu konuda Evliya Çelebi (2007, 10/128) “Mısır içinde yüz elli altı selâtîn ve ibnü’s-sultân câmi’leri vardır, cümlesinin birer medresesi hâlâ ma’mûrdur ve başka minâreleri var, anları gören câmi’ zan eder, ammâ değildir, cümle medresedir” sözleriyle değerlendirmelerini daha ileriye götürerek Mısır’daki selâtîn (sultan) camilerinin çoğunun medrese olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim Çelebi, Sultan Hasan Camii hakkında bilgi verirken, caminin iç haremünün kapısının üzerinde yer alan kitabedeki yazıları da nakletmiştir. Kitabedeki “emera bi-inşâi hâze’l-medresetü’l-mübâreketi mevlânâ el-sultânü’l-merhûm eş-şehîd el-melikü’n-nâsır Hasan bin Mevlânâ...” ifadelerine göre cami olarak bilenen yapının asıl isminin Sultan Hasan Medresesi olduğu anlaşılmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2007, 10/114). Yine Çelebi, Mısır’daki Kaysûniyye medresesinin minareli olduğunu ve görenlerin büyük bir camii zannettiğini de aktarmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2007, 10/128). O, Kudüs’teki pek çok medresenin de minaresinin olduğunu beyan etmektedir (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/239). Bu durumun altında yatan nedenin, bahsi geçen yapıların gerek cami gerekse medrese, diğer bir ifadeyle hem ibadet hem de eğitim-öğretim mahalli olarak kullanılmış olmasıdır.

Medreselerde, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yapı bileşenlerinden biri de dersanelerdir. Medrese dersaneleri, aynı zamanda mescit olarak da kullanılmışlardır. Zengiler döneminde başlayan, medrese ve mescit ilişkili mimari yapı tarzı, Osmanlılar döneminde de pek çok medresede, dersane-mescit şeklinde kendini göstermiştir. Özellikle merkezinde medreselerin yer aldığı külliyelerde caminin yerini zamanla dersane-mescit olarak isimlendirilen yapı birimi almıştır. 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı medreselerinin Anadolu coğrafyasında

bulunan elli bir tanesi üzerine yapılan bir çalışmada (Köşklü, 1999, 379), medreselerin yirmi beşinin dersane-mescit yapı birimine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Dershanesi olmayan bazı medreselerde, özellikle talebe hücrelerinin cami ile aynı avluyu paylaşmaları durumunda, medrese eğitiminin camide yürütüldüğü sonucuna da varılmıştır (Köşklü, 1999, 380). Evliya Çelebi'nin tespit ve gözlemleri de bu durumu teyit eder mahiyettedir. Hatta tarihi tecrübede dershanesi olan bazı medreselerde talebelerin, derslerin bir kısmını medrese dershanesinde, halka açık ders mahiyetinde olanların ise camilerde tedaris ettiği de görülmektedir (Bozkurt, 2003, 28/53). Bu durum, mescidlerin olduğu gibi camilerin de medreselerin dershanesi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

XVI. yüzyıl Osmanlısında, medrese odalarının cami avlusunu çevrelediği mimari yapı anlayışının oldukça yaygın olduğu ifade edilmektedir (Eyice, 1999, 19/50). Alandaki çalışmalarda, doğuşu Selçuklu dönemine kadar giden aynı avluya sahip medrese-cami tipi (Eyice, 1993, 7/66), "aynı avluyu paylaşan cami-medrese modeli" (Orman, 2003, 28/339) olarak nitelendirilmektedir. Evliya Çelebi, aynı avluyu paylaşan, hatta avlusunun etrafı medrese odaları ile çevrili camilerden bahsetmektedir. O, Van Hüsrev Paşa Camii ile ilgili olarak eserinde (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/121) "haremi etrafında cümle medrese hücreleri vardır" ifadelerine yer vermektedir.

Evliya Çelebi, Bitlis hakkında bilgi verirken müstakil medreselerin dışında birer ikişer hocanın hasbi olarak ders verdiği, çok sayıda öğrencisi bulunan pek çok medreseyi mabedhane olarak tarif etmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/65). O eserinde, müstakil medreselerin dışında camilerinde ve mahalle mescidlerinde birer medresenin bulunduğu pek çok yerleşim yerinin bulunduğu bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/52). Hatta bazı mescitlerin talebe hücrelerine/odalarına sahip olduğunu özellikle dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 5/317).

Evliya Çelebi'nin açıklamalarından hareketle yapılan tespitlerden biri; Osmanlı'da ve İslam coğrafyasında müstakil medreseler kadar camilerin ve mescidlerin medreseler ile ilişkili olarak, çok ciddi anlamda ve yoğun bir şekilde eğitim-öğretim fonksiyonlarını sürdürdükleridir. Camilerin bazıları, medreselerin dershanesi olarak işlev görmüştür. Medreselerin bazılarının dershaneleri ise aynı zamanda mescit olarak kullanılmıştır. *Seyahatname*'de medreseler hakkında verilen bilgilerin değerlendirilmesinde, bu durumun göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır.

1.3. Medrese-Tekke

Kuruluşlarından üç asır sonra, on birinci asırda tekkeler giderek medreseler gibi işlev görmeye başlamış, zamanla içinde hankah/ribat/zaviye bulunan medrese türleri ortaya çıkmıştır (Makdisi, 2015, 74-75). Memlûkler döneminde, Mısır'da gerek hankah gerek medrese gerekse cami olarak işlev gören ve bu nedenle dönemin müellifleri tarafından nasıl isimlendirileceği konusunda zorluk yaşanan yapılar bulunmaktaydı (Berkley, 2009, 63-75). Bu meyanda tekkelerin medrese gibi işlev görmesine, fıkıh, hadis, kıraat ve tasavvufi alanlarda eğitim-öğretimin gerçekleştirilmesine Kahire'deki Şeyhûniyye Hankahı tipik bir örnek olarak gösterilmektedir (Berkley, 2009, 37; Bozkurt, 2003, 28/327).

Evliya Çelebi bazı medreseleri, tekke manasına da gelen dergâh, zaviye ve savmaa gibi isimlerle nitelendirmektedir. Bu bağlamda o, Diyarbakır Şeyh Rumi Medresesini "ulu âsitânedir. Bunda mürid-i mezîdleri ilm-i tasavvuf ve ilm-i tevhîd ile meşgûllerdir" (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/27) şeklinde tavsif etmektedir. Çelebi, Ohri şehrinin medreseleri hakkında bilgi verirken, burada Tekke Medresesi ve daha nice zaviye medreselerinin bulunduğunu zikretmektedir (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/329). Tikveş ile ilgili olarak da suhtelerin/ talebelerin eğitim gördüğü "ve cümle bir aded

sühtevât savma'lardır" (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/333) şeklinde bir bilgi paylaşımında bulunmaktadır. Savmaa kavramının, tarihteki kullanımlarına bakıldığında gerek tekke gerekse medrese manasında kullanıldığı görülmektedir (Kara, 2011, 40/368). Ayrıca Evliya Çelebi, Manisa Saruhan Bey Medresesinin alt katlarını pek çok sufi derviş ve arif kişinin uzlet köşesi olarak kullandığını dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/41-42). Anadolu'da Eretnaoğulları beyliği döneminde inşa edilen ve uzun yıllar medrese olarak kullanıldığı için halk arasında Köşkmedrese (1339) olarak bilinen yapı da (Durukan, 2002, 26/282-283) aslında hankah olarak bina edilmiştir (Cantay, 1991, 4/122). Nitekim zamanla terk edilmiş olsa da Osmanlı'nın ilk devirlerinde de geleneksel mimariyle bağ kurma anlayışının bir sonucu olarak zaviyeli medreselerin inşa edildiği bilinmektedir (Beksaç, 1995, 12/12-14).

"Bazen farklı alanlarda hizmet veren kurumlara da tekke veya zaviye adı verilmiş" (Kara, 2011, 40/369) olması nedeniyle, gerçekte medrese eğitiminin verildiği mekânların tekke anlamına gelen birtakım isimlerle adlandırılması ihtimali de söz konusudur. Nitekim tekke manasında da kullanılan "buk'a" kavramının (Kara, 2011, 40/368) yevmi yirmi akçeli ve üstü medreselerden daha aşağı olan ve aynı zamanda "medâris-i sâniye" olarak adlandırılan medreseler için kullanıldığı ve bunlara "buk'a medresesi" denildiği tespit edilmiştir (Beyazıt, 2019, 373-395).

Medrese eğitiminin sadece müstakil medreselerde değil, farklı fonksiyonları bulunan kurumlarda da yapılmış olduğu, bu bağlamda tasavvufi eğitimin icra edildiği tekke, zaviye ve hankah gibi isimlerle anılan mimari yapıların bünyesinde de gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Çelebi'nin bahsi geçen tasavvufi yapıları medrese başlığı altında zikretmesi, aynı zamanda buralarda medrese usulü eğitiminin verilmiş olmasından dolayı olsa gerektir. Gerek tekke gerekse medrese olarak kullanılan çift fonksiyonlu yapıların çok yaygın olmamakla birlikte Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinde var olduğu anlaşılmaktadır.

1.4. Açık Hava Medreseleri: Namazgâhlar/Musallalar

Evliya Çelebi çok nadir de olsa bazı namazgâhların açık hava medresesi gibi işlev gördüğüne değinmekte ve buraların çeşitli ilmi faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekânlar olduğunu zikretmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde biri Öziçe'de, diğeri Karaferya'da olmak üzere iki şehirdeki musallaların bazılarında ilmi faaliyetlerin gerçekleştirildiğinden bahsetmektedir. Çelebi, Öziçe'deki namazgâhı; bayram namazlarının kılındığı ve istiska (yağmur) duasının edildiği, şehrin ileri gelenleri ile maarif ve tasavvuf ehlinin de bir araya toplanıp ilmi sohbetlerde bulunduğu bir mahal olarak tarif etmektedir. Ona göre dört bir tarafı duvarla çevrili ve içerisinde ulu ağaçların bulunduğu bu namazgâh, mesire ve ibadet yeri olmasının yanı sıra fazıl kişilerin ve şairlerin bulunduğu nezih bir ortam, ulemanın akademik toplantılar gerçekleştirdiği ve ilmi faaliyetlerde bulunduğu bir açık hava medresesi görünümünü arz etmektedir (Evliyâ Çelebi, 2002, 6/245-246).

Günümüzde Selanik'in batısında yer alan Karaferya'yı 1668 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, burası hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir (Kiel - Gara, 2001, 24/391-393). Çelebi, Karaferya'daki musallanın Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde benzeri bulunmayan bir büyüklükte ve güzellikte olduğunu, insanların bu musallayı gerek ibadet gerekse mesire yeri olarak kullandıklarını ifade etmektedir. Karaferya'daki bu musalla, ona göre büyük bir açık hava medresesi görünümündedir ve ilmi sohbetlerin, toplantıların gerçekleştirildiği, içinde geniş, gölgeli ve oldukça yüksek ağaçların, uzun boylu ve güzel kokulu servilerin yer aldığı bir namazgâhtır. Şehrin bütün âlimleri, salihleri, şeyhleri ve talebeleri ikindiden sonra bu musallanın her bir köşesinde gruplar halinde toplanır, şer'i ilimleri ve diğer Arapça ve Farsça ilimleri talim ve

mütalaa edip, sohbet ederlerdi. Açık hava medresesi benzeri bu namazgâh, ulema toplantı mekânı, fazıllar ocağı, tarihçiler ve şairler meskeni bir yerdir. Çelebi, eserinde bu namazgâhı şu şekilde anlatır: “Ammâ bu Karafer(y)e musallâsı vâcibü's-seyr küşâde bir medrese-i azimdir, zirâ şehrin cemî'i ulemâ vü sulehâ ve meşâyihân tâlibân-ı ulûmları ba'de'l-asr bu hıyâbân içre mem' olup köşe be-köşe küme küme mübâhase-i ulûm-ı şer'iyye ve gayri ulûm-ı Arabiyye ve Acemiyye görüp cân sohbetleri edüp mecma'-ı ulemâ ve menba'-ı fuzalâ ve mesken-i şu'arâ-yı musannifin müverrihîn kânıdır” (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/83).

Osmanlı eğitim geleneğinde hocaların, tabiatlarına melal gelmemesi için yaz günlerinde talebeleri mesire yerlerine götürdüğü bilinmektedir. Bu mesire yerlerinde öğretim programında müstakil bir ders olarak yer almayan matematik ve mühendislik ilimlerinin de okunduğu vakidir (İzgi, 2019, 73; *Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, 2015, 77). Dolayısıyla aynı zamanda mesire alanı olarak değerlendirilen namazgâhlar, ilmi sohbet ve mütalaaların gerçekleştirildiği ve medrese usulü eğitimin verildiği mekânlar olmaları hasebiyle ayrıca dikkat çekmektedir.

1.5. Seyyar Medreseler

Evliya Çelebi, Nogaylardan bahsederken onların eğitim-öğretim kurumlarına da değinmiştir. Çelebi, Nogay Türklerinin bir nevi seyyar medreselere sahip olduklarını ima etmektedir. O, Kırım dışındaki yerleşim yerlerindeki Nogay taifelerinin Şafii mezhebinden olduğunu, çok sayıda âlime sahip olduklarını, söz konusu âlimlerinin izniyle at eti yediklerini, bir ovidan diğerine âlimleri ve medreseleriyle birlikte konup göç ettiklerini de “cümlesi elleriyle sahalarda obaları ve medreseleriyle konup geçerler” şeklinde belirtmektedir (Evliyâ Çelebi, 2003, 7/195-196). Bu bilgilerden hareketle Nogayların seyyar medreselere sahip oldukları söylenebilir. İlgili topluluğun yaşam şartları dikkate alındığında, eğitim-öğretim faaliyetlerinin çadırlarda olma ihtimali baskın gelmektedir. Bu nedenle Nogayların medreselerini, “seyyar medreseler” olarak da nitelendirmek mümkündür. Çelebi, yine Girit Kandiy'e'de Osmanlı İslam ordusunda bulunan ulema için medrese çadırlarının kurulduğunu “cümle kırk aded yerde şühedâları gasl edüp kaldıran ulemâlara mücevvidî medrese çadırları var” (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/180) sözleriyle aktarmaktadır.

Tarihi tecrübede seyyar veya konar-göçer medrese tarzında eğitimin verildiğine dair kaynaklarda çok fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak Görgün, İlhanlı Sultanı Olcaytu Han (1304-1316) zamanında, başkent Sultâniye kadısı olan Adudüddin İcî'nin (ö. 1355) seferlerde oluşturulan seyyar medresede müderris olarak görevlendirildiğini belirtmektedir (Görgün, 2000, 21/410). İpşirli, medrese eğitiminin şartların zorlamasıyla, ihtiyaca ve tercihe göre camilerde, dergâhlarda ve müderrislerin evlerinde verilebildiğini, ancak kaynaklarda Osmanlı'da seyyar medrese uygulamasına rastlanmadığını zikretmektedir (İpşirli, 2021, 325). Nogayların Azak denizi ile Kabarda arasındaki bölgede yaşayanlarının Osmanlı-Kırım himayesi altında olduğunu varsaydığımızda (Alpargu, 2007, 7/203) Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinden hareketle bölgesel de olsa Osmanlı'da seyyar medreselerin var olduğunun söylenmesi mümkündür.

Bazı mimari yapıların farklı işlevler görmeleri nedeniyle gerek daha önceki müellifler gerekse günümüz araştırmacıları tarafından bu mekânların medrese olarak başlı başına bir eğitim kurumu olarak ele alınmalarında birtakım zorlukların yaşandığı görülmektedir. Bu minvalde Çelebi'nin, herhangi bir mekânı gerek cami gerek medrese başlığı altında zikretmesi çok da yadırganacak bir durum değildir. Ona göre medrese usulü eğitiminin verildiği her mekân, medrese olarak isimlendirilebilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların *Seyahatname*'yi veri kaynağı olarak

kullanırken bu hususu göz önünde bulundurmaları gerek eğitim tarihi gerekse din eğitimi tarihi açısından oldukça önemlidir.

2. Seyahatname'ye göre Medreselerin Mimari Unsurları

Seyahatname'de, medreselerin fiziki yapısına dair oldukça bilgilendirici malumat bulunmaktadır. Medreselerin yapı biçimleri tarihsel olarak farklı coğrafyalarda ve dönemlerde az veya çok değişiklik göstermektedir; ancak mimari olarak en çok bilinen yapı unsurları hücre (oda) ve avlulardır. Dershaneyi de önemli yapı birimleri arasında zikretmek mümkündür. Bununla birlikte Evliya Çelebi; dershaneleri, medreselerin bir parçası olmaktan ziyade namaz kılınan ve mihrabı bulunan ibadetgâh işlevleri nedeniyle, cami ve mescid başlıkları altında daha çok zikretmektedir.

2.1. Medrese Hücreleri

Türk-İslam mimarisinde bir veya birkaç kişinin barınabileceği küçük yaşama yerlerine hücre denilmektedir. Hücre teriminin en yaygın biçimde kullanıldığı yapı türlerinden biri de medreselerdir (Tanman, 1998, 455). Evliya Çelebi, medrese odalarının umumiyetle bir caminin avlusunu çevreleyecek şekilde birbiriyle bitişik şekilde sıralandığını ifade etmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/121; Evliyâ Çelebi, 2001, 5/317; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/35, 39, 143, 181, 239). O, medreselerin bazılarında öğrencilerin kış günlerinde alt katta, yaz günlerinde ise üst katta konakladığı iki katlı odaların/hücrelerin bulunduğunu belirtmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/123; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/159). Medrese hücrelerinin kimilerinin kubbeleri kurşunla kaplı (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/58, 77, 223; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/35) ve kimilerinin kubbeleri kâgir olmakla birlikte kiremit örtülüdür (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/42; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/285-295). Kubbeli veya kubbesiz olsun çatısı kiremitle örtülü medrese sayısı bir hayli fazladır. Özellikle Balkan ve Anadolu coğrafyasında bunların daha fazla yoğunluk kazandığı görülmektedir.

Evliya Çelebi genel olarak medreselerin donanımlı ve bakımlı olduğunu (Evliyâ Çelebi, 2003, 7/225) belirtmekte, odaların tefrişi ile ilgili çok fazla malumat vermemektedir. Ancak medrese odalarında aydınlanmak için mum (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/116; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/77, 290, 329; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/81; Evliyâ Çelebi, 2001, 4/38), ısınmak için odun kullanıldığını ima etmekte, ne var ki bazı medrese odalarının hasırının dahi olmadığını dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/123).

Bir coğrafyadan diğerine farklılık gösterse de Çelebi'nin aktardıklarından anlaşıldığı gibi, genellikle medrese odaları veya hücreleri; kare planlı, kâgir, kubbeli veya kubbesiz, çatılı veya çatısız, kubbeleri kurşun ve kiremitle örtülü, önleri revaklı veya revaksız, tek katlı veya çift katlı mimari yapılardır. Evliya Çelebi, medrese hücrelerinin iç donanımı ile ilgili çok fazla malumat vermemektedir. Aydınlatmak için mum ve ısınmak için ise odun kullanıldığını, bununla birlikte pek çok medresenin odasında hasır dahi bulunmadığını dile getirmesi dikkati çeken bir husustur.

2.2. Medrese Avlusu/Bahçesi

Avlu, "mimaride bir yapının önünde veya ortasında yer alan çevresi sınırlandırılmış üzeri açık alan" (Cantay, 1991, 4/120) olarak ifade edilmektedir. Evliya Çelebi, Aydın Güzelhisarı Yeni Camii Medrese avlusunun dizaynının ve çevre düzenlemesinin öğrencilerin öğrenimlerinde etkili olduğunu ifade etmektedir. Çelebi, İrem Bağına ve cennet bahçesine benzettiği avlunun çok güzel bir havuza sahip olduğunu ve dört bir tarafının limon ve turunc ağaçları ile süslenmiş olduğunu belirtmektedir. Çelebi, "bu haremın cânib-i erba'asında olan medrese hücrelerindeki talebelerin meşâmları ezhâr-ı hoş-bû ile mu'attar olup tahsîl-i ilme takvîyet bulup inşîrâh-ı sadr-ı zevk-i derûn birle birbirleriyle mübâhase-i ilm-i şer'îyye ederler" (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/81) ifadeleriyle medrese öğrencilerinin eğitimindeki pozitif rolü nedeniyle güzel kokulu çiçek ve

ağaçlarla donatılmış medrese avlusunun pedagojik etkisine dikkat çekmektedir. Bu bilgiler ışığında; havuzuyla ve güzel kokulu ağaçlarıyla medrese avlusunun, öğrencilerin akademik başarılarında ve ruhen kendilerini huzurlu hissetmelerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Manisa Saruhan Bey medresesi ile ilgili olarak da “zîrâ bu medrese bir âli ve küşâde yerde olmağle âb u hevâsı letâfetinden âdem zekiyyü't-tab' olur” (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/41) değerlendirmesinde bulunmaktadır. Medresenin bulunduğu mahallin, avlusunun, havasının ve suyunun öğrencilerin akademik başarıları ve öğrenme potansiyelleri üzerindeki olumlu etkisine vurgu yapılması pedagojik değeri oldukça yüksek bir çıkarımdır. Ancak Evliya Çelebi, akademik başarıya etkisi olan ve pedagojik açıdan öğrenciyi olumlu yönde etkileyen avluya sahip medreselere eserinde çok nadir olarak değinmektedir.

Medrese avluları; eyvanları, revakları, şadırvan ve havuzları, ağaç ve çiçekleri ile mimari açıdan estetik boyutları kadar, insanı ruhen ve zihnen rahatlatıcı ve motive edici tasarımı ile de dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere eğitim ortamları, öğrencilerin ve onların öğrenme kabiliyetlerinin üzerinde pedagojik bir etkiye sahiptir. Özellikle ekolojik okul bahçelerinin, öğrencilerin bedeni olduğu kadar zihni ve ruhi gelişimleri ile öğrenme motivasyonları üzerindeki olumlu etkisi yadsınamaz bir gerçektir (Özdemir, 2011, 41-42; Yılmaz, 1995, 539). Çocuk davranışları üzerine yapılan araştırmalarda da doğal nitelikli okul bahçelerinin çocukların öğrenme ve algılama biçimlerinde etkili olduğu saptanmıştır (Özdemir-Yılmaz, 2009, 121-130). Ayrıca okulların fiziki çevrelerinde yapılan değişikliklerin öğrencileri ruhi olarak rahatlattığı ve akademik başarılarına katkı sağladığı da tespit edilmiştir (Vural-Yılmaz, 2018, 247-248). Evliya Çelebi'nin zaman zaman bazı medreseler hakkında bilgi verirken bu minvalde pedagojik değere haiz değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir.

3. Medreselerin Finansmanı

Osmanlı Devleti'nde pek çok alanda deruhte edilen hizmetlerin ifasında vakıflar önemli işlev görmüştür. Osmanlı coğrafyasının genelinde vakıflardan medreselere sarf edilen vakıf gelirlerinin meblağı oldukça önemli miktardadır. Nitekim on sekizinci yüzyılda vakıf gelirlerinin yaklaşık %10'u sadece günümüz Türkiye coğrafyasındaki Osmanlı medreselerine harcanmaktadır (Yediyıldız, 2012, 42/124).

Medreselerde ders veren müderris, dersiam, muid, danışmend ve hizmetlilerin maaşları, ders alan talebenin harçlıkları/bursları, iaşe ve ibate ihtiyaçları, medreselerin aydınlatma, ısınma, tamirat ve tadilat giderleri genellikle vakıflar marifetiyle karşılanmıştır (Yediyıldız, 2003, 211-214). İhtiyaçlar aynî olduğu gibi nakdî olarak da giderilmiştir. Gerek müderris gerek talebelerin (softalar) ihtiyaçlarının karşılanması, vakıfların mali imkânları nispetinde mümkün olmuştur. Zira vakıfların ekonomik gücü, her yerde aynı düzeyde değildir. Kimilerinin gelirleri veya akarları çok güçlü iken, kimileri çok zayıftır (Evliyâ Çelebi, 1999, 2/51, 97; Evliyâ Çelebi, 2007, 10/128; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/25, 81,159; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/289-290, 329). Memluk dönemi Kahire'sinde de müderrislerin aldığı öğretim ücretlerinin bir medreseden diğerine oldukça farklılık arz ettiği, müderrislere resmi maaşlarının yanı sıra bir takım hediye ve yardımların yapılmasının da İslam eğitim geleneğinde olağan bir durum olduğu ifade edilmektedir (Berkley, 2009, 117-121).

3.1. Medrese Mutfakları: İmaretler

Evliya Çelebi (2005, 9/272) kapılarının üzerinde yazan “onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler” (Kur'an, 76/8) mealindeki ayetin ve benzerlerinin kazandırdığı anlayışla Müslümanların aşhane, aşevi, tabhane, daru'l-it'am, daru'l-ziyafe de denilen imaretler inşa ettiğini belirtilmektedir. Evliya Çelebi, imaretleri nitelendirirken

yemekhane manasına gelen “me’kelhâne” kavramını da kullanmaktadır. Buralarda hazırlanan yemeklerden genel olarak külliye çalışanları, öğrenciler, misafirler ve fakirler ücretsiz olarak yararlanmıştır. Medrese özelinde yararlananlar ise müderrisler, danışmendler, mudler ve talebeler olmuştur (Tarım Ertuğ, 2000, 22/219-200; Yediyıldız, 2003, 482).

Çelebi, Trabzon Hatuniye imaretinin tabhanesinin bitişiğinde sadece medrese öğrencilerinin yemek yediği bir yemekhaneden bahsetmektedir. Çelebi, imareten Cuma geceleri pilav, zerde ve yahni dağıtıldığını, sabah ve öğleden sonra her gün iki defa, müderrislere ve talebelere birer tas çorba ve birer tane ekmek (fodla) verildiğini nakletmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 2/52). Evliya Çelebi, Sivas Kızıl Medrese’nin bağlı olduğu vakfın imaretinden talebelere günde iki defa hitayî (Çin tarzı) ve mertabanî (Hindiçinî tarzı) kâseler içinde şekerli, bitki öz sulu ve fağfuru (Çin tarzı porselen) tabaklar içinde hoş kokulu yemeklerin dağıtıldığını dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/123). Van Gazi Hüsrev Paşa Medresesinin imaretinden ise sabah akşam fakirlere, danışmentlere ve âlimlere (müderrislere) yemek dağıtılmıştır (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/125). Bahsi geçen örneklerle bakıldığında medreselerin bağlı bulunduğu vakfa ait imaretlerden, müderris ve talebelerin de yoğun bir şekilde yararlandığı anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi’nin aktardıklarından bir yerleşim yerindeki imaretlerden o bölgede bulunan tüm medreselerin talebelerinin de yararlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Konya’da Celaledin Karatay tarafından inşa ettirilen Karatay Medresesi’nin (1251) (Mülayim, 2001, 24/475) talebelerine Karaman oğlu İbrahim Bey’in yaptırdığı İbrahim Bey İmaretinden yemek verilmiştir (Konyalı, 2007, 360). Bosna Hersek’in Saray şehrindeki darüzziyafeden/imareten misafirlere ve çevrede var olan tüm medreselerin talebelerine ve hocalarına yemek ikram edilmesi Seyahatnâme’de “âyende vü revendegân müsâfirine ulemây-ı suhtevât-ı mucâvirine dârü’z-ziyâfe-i me’kelhâneleri vardır” şeklinde anlatılmıştır (Evliyâ Çelebi, 2001, 5/228). Balkan Coğrafyasında bulunan Yenice (Yayıçse) şehrindeki medresenin imaretinden ulemaya (müderrislere) bol miktarda yemek sunulmuştur (Evliyâ Çelebi, 2001, 5/266). Üsküp’teki aşevlerinde misafirlere, fakirlere, ulema ve müderrislere sabah akşam ziyafet verilmiştir (Evliyâ Çelebi, 2001, 5/300).

Çelebi’nin *Seyahatname*’sindeki izlenimlerinden de anlaşılmaktadır ki, aşevi, darüzziyafe şeklinde de isimlendirilen imaretler aynı zamanda medrese müderrislerinin ve talebelerinin yemeklerinin hazırlandığı ve tedarik edildiği vakıf hayrat kurumlarıdır. Bir yerleşim yerinde medresenin yer aldığı külliye imareti bulunuyor ise medrese hoca ve talebeleri yemek ihtiyaçlarını buradan karşılamaktadır. İmaretlerdeki yemeklerin oldukça mütevazı ve yemek menülerinin ülke genelinde nispeten standartlaşmış olduğu söylenebilir. Cuma gibi bazı özel gün ve gecelerde, vakfın imkânları ölçüsünde daha mükellef yemeklerin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Yemeklerin çeşidi, ürünlerin bolluğu ve kalitesi, imaretin bağlı bulunduğu vakfın ekonomik gücüne göre değişmektedir.

3.2. Müderris Maaşları ve Talebe Harçlıkları (Bursları)

Medreselerde görev yapan müderrislerin geçimlerini karşılamak ve öğrenim gören talebelerin iâşe, ibate ve diğer ihtiyaçlarını gidermek için vakıflar, ayni ve nakdi destekte bulunmuştur. Vakıf kuruluşlarında görev yapan kadrolar “el-vezâif”, “erbâb-ı cihât”, “ashab-ı cihât”, “ashab-ı vezâif” ve “mürtezika-i evkâf” olarak isimlendirilmiş, “cihât-ı ilmiyye” ve “cihât-ı bedeniyye” şeklinde sınıflandırılmıştır. Vakıf müessesesi olan medreselerde müderrisler “cihât-ilmiyye” kadroları kapsamında değerlendirilip kendilerine vakfiyede belirlenen miktarlarda maaş verilmiştir (Barkan, 1956, 311-325; İpşirli, 1993) Medrese talebeleri (softalar) de bütün ihtiyaçlarının

giderildiği vakıflardan harçlık almışlardır (Alkan, 2009). Evliya Çelebi bu harçlıklara maaş, baha, akçe gibi isimler vermiştir.

Medreselerde veya medrese eğitimi verildiği için medrese kategorisinde değerlendirilen yapılarda verdikleri eğitim-öğretim hizmetinin karşılığında ücret almayan, hasbi hocaların da olduğu görülmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/65; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/308; Evliyâ Çelebi, 2005, 9/52). İslam eğitim geleneğinde bu durumun oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Nitekim Kahire'deki bazı âlimlerin medreselerde "gönüllü olarak" "mükâfatını Allah'tan umarak" ders verdikleri modern araştırmacılar tarafından da teyit edilmiştir (Berkley, 2009, 105-107; Makdisi, 2015, 241-250).

Evliya Çelebi, Aksaray'daki meşhur medreselerin vakıfları tarafından talebelere ve dersiamlara (müdürrisler) her ay belirlenmiş maaşlarının, oda ücretlerinin, et ve mum bahasının verildiğini zikretmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/116). Çorlu'daki Kurşunlu Medresesi (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/171) ve Sofya'da Koca Mehmed Paşa Medresesinde de benzer bir durum söz konusudur (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/224).

İmâdiye (günümüzde Kuzey Irak'ta bir şehir) medreselerinden bahsederken bazılarının finans durumlarına da temas eden Evliya Çelebi, bu medreselerden Murad Haniyye Medresesinin her bir öğrencisine oda ücreti (hücre-baha), et ve mum parasının, her ay harçlıklarının, bütün yıl boyunca her gün sabah ve akşam yemeklerinin düzenli olarak verildiğini, yine Melik İzzeddin ve Seyyid İzzeddin medreselerinde her gün iki defa çorba ikram edildiğini nakletmektedir. İmâdiye'deki Sultan Hüseyin Adil Medresesinin ise vakıf gelirleri çok iyi olduğu için öğrencilere aylıkları verilmiş ve talebe odalarına (hücrelerine) her gün birer adet sofraya gönderilmiştir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/314). Cizre'de bulunan Mir Abdali ve Süleyman Bey medreselerinin vakıf gelirleri oldukça yüksektir ve vakıf mütevellisi medrese odalarında kalan talebelere harçlıklarını, et ve mum ücretlerini ödemiştir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/324). Yenice Gazi Evranos Bey Medresesi talebelerine vakıf tarafından et ve mum ücreti verilmiştir (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/77). Girit Yanya Ali Paşa Medresesi imaretinden öğrencilere yemek ikram edilmiş, her odaya beşer akçe maaş, üçer adet mum, ikişer adet ekmek ve birer tas çorba gönderilmiştir (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/289-290).

Evliya Çelebi, eserinin pek çok yerinde Osmanlı devletinin farklı coğrafyalarındaki medreselerden bahsederken vakıflar tarafından medrese talebelerine hücre (oda) bahasının (ücretinin) verildiğini dile getirmektedir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/116, 171). Bu bilgilerden yola çıkarak medrese eğitimi görmekle birlikte medresenin kendi hücrelerinde kalamayan talebelerin bulunduğu ya da medrese eğitimi verildiği için Evliya Çelebi'nin medrese olarak nitelendirdiği camilerde eğitim gören öğrencilerin kaldığı birtakım hücrelerin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde medreselerin dışında tekke, kervansaray ve hanların konaklama, yaşama ve barınma işlevi gören küçük yapı birimlerine de hücre denilmesi (Tanman, 1998, 18/456) bu çıkarımı destekler mahiyettedir.

4. Medrese Hocaları

Evliya Çelebi, medreselerde ders verenleri müdürris (Evliyâ Çelebi, 1999, 2/51; Evliyâ Çelebi, 1999, 3/135; Evliyâ Çelebi, 2007, 10/110), molla (Evliyâ Çelebi, 1999, 2/51), âlim (Evliyâ Çelebi, 2005, 2/109; Evliyâ Çelebi, 2010, 4/263), dersiam (Evliyâ Çelebi, 2006, 3/73, 259, 388, 518, 579-580; Evliyâ Çelebi, 2010, 4/12; Evliyâ Çelebi, 1999, 3/51, 116, 171, 224) gibi farklı isimlerle nitelendirmektedir. Çelebi, bahsi geçen unvan ve sıfatların büyük kısmına eserinde değinmiş ve bazılarını daha fazla temas etmiştir. Çelebi'nin yaşadığı yıllarda medrese müdürrislerinin hâce

(hoca), molla, danişmend ve âlim, ayrıca yoğun olarak okuttukları ilimlere nispetle müfessir, muhaddis, fakih gibi sıfatlarla nitelendirildikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan molla, danişmend ve âlim çok nadir de olsa medrese talebelerini nitelemek için de kullanılmıştır.

Medrese hocalarına genellikle müderris denmesine karşın niçin birden fazla ismin kullanıldığına dair *Seyahatname* müellifi bizlere açık ipuçları vermemektedir. Ancak genel olarak medreseler ve *Seyahatname* sahibinin yaşadığı dönemle ilgili çalışmalarda bu konuda nispeten aydınlatıcı malumat bulunabilmektedir. Medreselerde genellikle tek bir müderris olduğu anlaşılrsa da bazı medreselerde birden fazla müderris görevlendirilmekteydi. Zira İslam coğrafyasında bazı medreselerde ilimlerin bir kısmının farklı müderrisler tarafından öğretildiği -nakli ilimlerin bir müderris, akli ilimlerin ise bir başka müderris tarafından verildiği- bilinmektedir. Aynı şekilde tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin her birinin farklı müderrisler tarafından tedris edildiği medreseler de mevcuttu (İhsanoğlu, 2019, 98-99). İhsanoğlu, vakfiyelerdeki bilgilerden hareketle Mısır'daki büyük medreselerde görev yapan üst düzey âlimlere “şeyh” denildiğini belirtmektedir. Yine Sultan Hasan Medresesi'nde dört fıkıh mezhebi (Hanefi, Şafi, Maliki, Hambeli) öğretiminin farklı fıkıh müderrisleri tarafından verildiği, tefsir ve hadis müderrislerinin de farklı olduğu zikredilmektedir (İhsanoğlu, 2019, 30-31)

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldaki Anadolu coğrafyasındaki vakıf müessesesi üzerine yaptığı çalışmasıyla bilinen Yediyıldız'ın (2003, 213-214) değerlendirmelerine göre daha yaygın ve genel olarak medreselerde ders veren hocalar, müderris olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte günümüzde daha düşük unvanlı öğretim üyesi veya görevlisini anımsatan mudidlerin ve asistan olarak nitelenebilecek danişmendlerin de medreselerde ders okuttuğu görülmektedir. Yine bir kısım medreselerde mühaddis, müfessir, muallim-i feraiz, muallim-i hat, vaiz, şeyhu'l-kurra ve dersiam gibi akademik kadrolar da bulunmaktaydı.

Molla kavramı, danişmendlerin hizmet ettiği üst düzey kadı ve müderrisleri nitelemek (Beyazıt, 2014, 24-25; Kâtip Çelebi, 2008, 134), hem de babası molla unvanına sahip “beşik uleması” da denilen çocukları (molla bey) diğerlerinden ayırt etmek için de kullanılmıştır. Bunun yanında Osmanlı'nın sön dönemlerinde “molla” kavramı değer kaybına uğramış, medrese talebelerine de “molla” denilmeye başlanmıştır (Algar, 2020, 30/239). Evliya Çelebi'nin de bu kavramı üst düzey medrese müderrislerini ifade etmede kullandığı kuvvetle muhtemeldir.

İpşirli, dersiamı “medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan bir unvan” (2021, 348) olarak tanımlamaktadır. *Seyahatname*'ye bakıldığında ise medreselerde ders verenlerin daha çok “dersiam” olarak zikredildiği görülmektedir. Genel anlamda ise cami dersleri veren müderrislere dersiam denilmektedir (İzgi, 2019, 43). Ancak dersiam tabirinin 1600'lü yıllarda cami, mescit, tekke, medrese gibi mahallerde halka açık ders veren müderris için kullandığı da düşünülmektedir (Kâtip Çelebi, 2008, 92-9). 17. ve 18. yüzyıllarda dersiam tabiri yoğun bir şekilde ve daha çok müderrislere unvan olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda bahsi geçen asırlarda cami, dergâh ve medreselerde dersiam kadrolarına da yer verilmiş, dersiamlar umumiyetle vakıf senedinde özellikle belirtilmiş ve “dersiye” denilen belirli bir dersin okutulma hizmetini deruhte etmişlerdir. Bunun yanında, dersiamı olmayan medreseler olduğu gibi, bir ve birden fazla dersiam kadrosu bulunan medreseler de bulunmaktaydı (İpşirli, 1994, 9/185; İpşirli, 2015, 9/35).

“Dersiam” kavramının *Seyahatname*'de “medrese” alt başlığı altında verilen bilgilerde çok sık zikredilmesi, müstakil medreselerde müderrisin yanında ayrıca dersiam kadrosunun bulunması, o çağda medrese müderrislerine aynı zamanda dersiam denilmesi, camilerde dersiamların

medrese tarzı eğitim vermesi, bu camilerin Evliya Çelebi tarafından medrese olarak da nitelendirilmesiyle izah etmek olasıdır. Nitekim alandaki çalışmalar da genel olarak bu çıkarımları destekler mahiyettedir.

5. Medrese Öğrencileri

Osmanlı medreselerinde öğrenim gören öğrencilerin farklı sıfatlarla nitelendirildikleri görülmektedir. Bu sıfatlar her ne kadar farklı bağlamlarda değişik sosyal statüdeki kişilere unvan ve sıfat olarak verilmiş olsa da medrese öğrencilerini tanımlamada da kullanılmıştır. Bunlardan medresede hocasının yanında usul-erkân öğrenen ve ona hizmet eden talebelere, yine kendisinden daha üst seviyede olan danişmend ve suhtelere hizmet eden ve ekonomik durumu yetersiz olan medrese talebelerine ise “çömez” denilmiştir (İpşirli, 1993, 8/300). Yine 15. ve 16. asırlarda medrese talebeleri için kullanılan tabirlerden biri de “muhasıl” kavramıdır (Mete, 2020).

Evliya Çelebi'nin medrese öğrencileri için kullanmış olduğu kavramların başında “talebe” kavramı gelmektedir (Evliyâ Çelebi, 2006, 3/259, 273, 388, 518, 669; Evliyâ Çelebi, 2005, 2/107; Evliyâ Çelebi, 1999, 2/51). Bununla birlikte onun medrese öğrencilerini tanımlamak için en fazla kullandığı isimlerden bir diğeri ise “suhte” kavramıdır (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/16, 25, 175; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/155, 285; Evliyâ Çelebi, 2003, 7/61). Aynı zamanda medrese öğrencileri için “tâlib-i ilim” kavramı (Evliyâ Çelebi, 2007, 10/110; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/150) ile çok nadir de olsa “molla” tabiri de kullanılmaktadır. Osmanlı coğrafyasında Sahn-ı Semân ve Süleymaniye gibi yüksek seviyeli medreselere göre sayıları çok fazla ve daha yaygın olan ilk ve orta seviyedeki medrese talebelerine suhte denilmekteydi. Zamanla suhte kelimesi yerine “softa” kavramı da kullanılır olmuştur (Alkan, 2009, 37/342; Baltacı, 2005, 1/115).

Danişmend, genel olarak Sahn-ı Semân ve Süleymaniye gibi daha üst seviyedeki medreselerden mezun olma durumuna gelmiş talebeler için kullanılan bir kavramdır (İpşirli, 2021, 345). Bununla birlikte medrese talebesi ile eş anlamda kullanılan bu kavram (Beyazıt, 2014, 28-29; İpşirli, 1993, 8/464; *Koçi Bey Risaleleri*, 2008, 47) aynı zamanda medrese mezunları ve ilmiye sınıfındaki ulema için de kullanılan bir sıfat olmuştur (Heyd, 1973, 60-69; *Koçi Bey Risaleleri*, 2008, 46-47; Üçel-Aybet, 2018, 117). Evliya Çelebi'nin bu kavramı gerek medrese talebesi gerekse diğer anlamlarda kullandığı yüksek muhtemeldir.

Evliya Çelebi'nin eserinde medreselere değindiğinde medrese öğrencileri için daha çok “talebe” (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/51, 116, 171; Evliyâ Çelebi, 2003, 8/38, 58, 77, 110, 150, 308, 329) ve “suhte” (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/80, 90, 105, 153, 155, 285, 316) kavramlarını kullandığı görülmektedir. Evliya Çelebi'nin “talebe” kavramını genel anlamda pozitif, “suhte” kavramını ise negatif bağlamlarda kullanması dikkati çeken bir husustur. Negatif bağlam ise medrese öğrencilerinin isyan ve eşkıyalık hareketlerine katılmaları, tutum ve davranışlarındaki ahlaki zafiyetin söz konusu olduğu durumla ilintili olduğu fark edilmektedir.

5.1. Suhte veya Medreseli İsyanları

16. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan, mühimme defterlerinde ve diğer resmî belgelerde “suhte fesâdı” ismiyle çok sık değinilen (Tanıdı, 2021, 49-52; Koç, 2013; Kundakçı, 2022; Köse, 2017), 17. yüzyılda da varlığını devam ettiren ve Medreseli veya suhte isyanları olarak kayıtlara geçen değerlendirmeleri (Akdağ, 2017) teyit eden bilgilere Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde de rastlanmaktadır. Çelebi, bazı bölge ve şehirlerdeki suhtelerin eşkıya ruhlu olduklarını ve eşkıyalık yaptıklarını dile getirmektedir. Hatta o, suhtelerin kaleleri kuşattığını ve yerleşim yerlerini işgal ettiğini, yol kesicilik faaliyetlerinde bulduklarını nakletmekte; şehir, kasaba ve

köyleri basıp insanları kaçırdıkları ve direnenleri katlettikleri bilgisini aktarmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/163-164). Çelebi, ayrıca Padişah Ahmed döneminde Celâlî kıran olarak da anılan Kuyucu Murad Paşa'nın, halkı Silifke suhte eşkiyasından korunmak için Mut kalesini yeniden inşa ettirdiğini ve kaleye yirmi asker ile bir dizdarın yerleştirilmesini istediğini aktarmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/160). Çelebi, bunların dışında Elbasan Sancağının (günümüzde orta Arnavutluk'ta bir şehir) genelinde medrese suhtelerinin umumiyetle eşkiya ruhlu ve normal halkın dahi yapamayacağı her türlü kötülüğü işleyebilen kişiler olduğunu "zîrâ bu diyârın sûhtevâtları cümle aşkıyâlardır. Anların irtikâb ettiklerini kavm-i avâm etmezlerdir" sözleriyle ifade etmektedir (Evliyâ Çelebi, 2003, 8/317).

16. yüzyılda özellikle ekonomik yapının kötüye gitmesi ve genç nüfusta görülen hızlı artış toplumsal yapıyı oldukça sarsmıştır. Bu süreçte kırsaldaki gençler yatılı ve burslu olan medreselere sığınmış, medreseler işsiz güçsüz kişilerin mesken tuttuğu yerler olmaya başlamıştır. 17. asırda toplumsal kargaşanın yaratmış olduğu atmosferde (Üçel-Aybet, 2018, 230-250) uzun zaman medreseden çıkmamanın ve mezuniyet sonrası işsiz kalmanın tesiri ile suhteler suç unsuru taşıyan eylemler içerisine girmeye başlamışlardır. Medrese öğrencileri, Celali isyanlarının etkisiyle gerek kendileri gerek levendlerle (işsiz-başiboş gençler) birlikte hareket ederek organize suç örgütleri veya çeteleri oluşturmuşlardır (Akdağ, 2017, 20; Alkan, 2009, 37/343; Yılmaz, 2018, 67-68).

Medrese talebeleri ile toplum ve devlet arasında asırlar boyunca devam eden oldukça iyi bir uyum söz konusu olmuştur. Bununla birlikte zaman zaman gerek suhtelerin gerekse danışmendlerin arasından ahlak dışı hal ve hareketler sergileyenler çıkmıştır. Olumsuz davranış gösteren talebelerin müderris, kadı ve subaşilar tarafından disipline edilmesi ve cezalandırılması hususu XVI. yüzyıldan itibaren Mühimme ve Şikâyet defterlerine de yansımıştır (İpşirli, 2021, 337). Medreselerde kanûn-ı kadime aykırı olarak bazı kişilere haksız imtiyazlar verilmesi, akademik yükselmeye rüşvet ve iltimas geçilmesi (Alkan, 2009), riyazi ilimlerin aleyhine tedrisat anlayışının değişmesi (Kâtip Çelebi, 2008, 21), haddinden fazla talebe alımı gibi pek çok nedenden ötürü 1550'lilerden itibaren Osmanlı medrese sisteminin bozulmaya başladığı dile getirilmektedir. Koçi Bey, genel olarak kanunu kadime aykırı bir şekilde ilmiye sistemin bozulduğu tespit ve değerlendirmesinde bulunmaktadır (Alkan, 2009, 343).

Zengin vakıfları olan Memluk medreselerinin ve diğer başka eğitim kurumlarının "asalakları kendine çeken cazibe merkezleri haline gelmiş" (Berkley, 2009, 114) olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Öğrencileri Ortaçağ (1190-1350) Şam medreselerine meylettiren en önemli motivasyonun, barınacak bir yer ve iâşe için maaş imkânı sağlaması olduğu üzerinde durulmaktadır (Chermberlain, 2009, 103). Benzer bir durumu, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si ve dönemi üzerine yapılan tarih araştırmalarından da anlaşılacağı üzere 16. yüzyılın yarısından itibaren Osmanlı medreseleri için de ifade etmek mümkündür. Ancak Akdağ'ın (2017) ve Köse'nin (2017, 25-51) çalışmalarında ortaya koyduğu tespit ve değerlendirmelere göre özellikle 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarındaki Osmanlı Anadolu'sundaki medreseli olaylarının mahiyetinin tek boyutlu olmadığı, siyasal, sosyal pek çok genel olgunun yanı sıra tarım politikalarındaki yanlış ve isabetsiz tercihlerin sonucu olarak taşradan şehir merkezlerine aşırı ve kontrol edilemez genç nüfus göçünün yarattığı olumsuzluklar gibi birçok değişkenin işin içine karıştığı karmaşık bir yapı arz ettiği görülmektedir.

Vakfiyelerdeki bilgilerin resmi bir nitelik taşısa da her zaman ve her yerde fiili durumu yansıttığını söylemek zordur. Bu nedenle alandaki çağdaş araştırmaların ulaştığı sonuçların da teyidiyle

Evliya Çelebi'nin tespit ve gözlemleri, medreselerin sivil tarihinin ortaya konulması açısından oldukça önemlidir. Zira Evliya Çelebi, vakfiyelerde yer almayan, döneminin sosyal, siyasi ve ekonomik şartlarının medreseler üzerindeki etkilerine kısmen değinmektedir. Medreseli veya suhte isyanlarının arkasında bulunan iktisadi, içtimai ve siyasi etkenlerin izini, onun gözlem, tespit ve değerlendirmelerinde de görmek mümkündür.

6. Medreselerde Okutulan İlimler

Seyahatname'de medreselerde dini ilimler ile akli ilimlerin birlikte okutulduğuna dair tespit ve gözlemlerin yer aldığı görülmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/313-314,324). Çelebi, İmadiye Medreselerinde tefsir, hadis ve tecvid gibi dini ilimlerin öğreniminin yapıldığını, Aristo gibi bilginlerin ve İbni Sina gibi hekimlerin eserlerinin bulunduğu Sultan Hüseyin-i Adil Medresesinde tüm ilimlerin tahsilinin gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Evliya Çelebi, Bitlis Medreselerinde ve diğer birçok mekânda tefsir ve hadis gibi dini ilimlerin öğretiminin yanı sıra, çok farklı alanlarda ilmin ve fennin eğitiminin gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/65). Yine Cizre medreselerinde bütün ilimlere ve fenlere eğitimde yer verilmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/324). Bunun yanında sadece tıp eğitiminin verildiği medreselerin olduğu da bir gerçektir (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/263). İlim ve fen kavramlarının birlikte kullanılması Osmanlı coğrafyasındaki medreselerde sadece dini ilimlerin değil, dini olmayan ilimlerin de öğretiminin gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Seyahatname'de dini ilimlerin bir veya birkaçı bazı medreselerde daha fazla öne çıkmaktadır. Malatya, Diyarbakır, Tokat ve Bosna-Hersek'in Nevesin gibi bazı şehir ve kasabalarındaki medreselerde tefsir ilminin (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/13, 27; Evliyâ Çelebi, 2002, 6/260) ve Harput medreselerinde hadis ilminin (Evliyâ Çelebi, 1999, 3/135) öğretimi daha yoğundur. Diyarbakır Hüsreviye Medresesinde kelim ilmine, İpariye Medresesinde beyan ilmine, Sarılızade Medresesinde fıkıh ilmine, Şeyh Rumi Medresesinde tasavvuf ilmine ve isminin belirtilmediği diğer bir başka medresede ise tefsir ilmine daha fazla yer verilmektedir (Evliyâ Çelebi, 2001, 4/27). Bu bilgilerden hareketle medreselerin bazılarının sadece bir ilmin veya belirli birkaç ilmin okutulması temel gayesiyle kurulduğu anlaşılmaktadır. Sadece tefsir ilmi veya fıkıh ilminin eğitim-öğretimi için kurulmuş olan medreseler de vardır. Bu durum vakfiyelerde ve klasik kaynaklarda da dile getirilmektedir (Subki, 2019, 200). Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin, özellikle Diyarbakır medreselerinin her birinde belirli bir İslami/dini ilmin öğretiminin yapıldığına dair tespitleri anlaşılır olmaktadır. Dolayısıyla Çelebi'nin tespitlerinden hareketle onun dönemindeki bazı medreselerin bir kısmının İslami ilimlerin sadece bir veya birkaçı üzerine eğitim vermiş olması, medreseler arasında bir ihtisaslaşmanın bulunduğu izlenimini vermektedir.

Vakfiyelerden hareketle medrese eğitiminde başta fıkıh olmak üzere tefsir, hadis ve yardımcı ilimler olarak Arap dili ve edebiyatı gibi dini ilimlerin öğretim programlarında yer aldığı, bununla birlikte formel programda yer almayan matematik ve astronomi gibi akli ilimlerin eğitim faaliyetlerinden dışlanmadığı (Baltacı, 2005, 1/84-86; İhsanoğlu, 2002; İhsanoğlu, 2017, 1/38-39), vakfiyelerin dışındaki kaynaklarda yer alan bilgilerden de bu ilimlerin eğitim programlarına dâhil edildiği sonucuna ulaşılmıştır (Evliyâ Çelebi, 2005, 9/153). Müderrislerin ve talebelerin arzuları doğrultusunda, akli ilimler medreselerdeki öğretme-öğrenme süreçlerinde yer almıştır. Şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı coğrafyasının her yerinde ve her medresesinde akli ilimler aynı oranda rağbet görmemekte (Evliyâ Çelebi, 2001, 5/42), bu ilimler genel olarak medrese dışında eğitime konu edilmektedir (İhsanoğlu, 2017, 1/40-41). İhsanoğlu'nun medrese öğretim programlarına dair değerlendirmesi ile diğer bazı ilim otoritelerinin tespitlerinin (Bowen, 1945; Sayılı, 1948; Sayılı, 1961; Sayılı, 1963; Taşköprülüzade, 2007; Unan, 2003; Yakupoğlu, 2006),

Evliya Çelebi'nin (2006, 3/236, 259) eserindeki gözlem ve tespitlerle paralellik arz ettiği söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Medrese denildiğinde müstakil mimariye sahip, sistemli örgün eğitimin gerçekleştirildiği yapılar akla gelmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde sadece başlı başına medrese olarak kullanılan yapıları değil, aynı zamanda medrese tarzı eğitim verilmiş olmasından dolayı diğer başka yapıları da medrese başlığı altında ele almaktan çekinmemiştir. Ona göre medrese usulü eğitimin verildiği her mekân, medrese olarak isimlendirilebilmektedir. Bu nedenle *Seyahatname* veri kaynağı olarak kullanırken araştırmacıların bu hususu göz önünde bulundurmaları gerekir. Çelebinin eserinde böyle bir tutum içerisinde olması çok da yadırganacak bir durum değildir. Nitekim günümüz araştırmacılarının bazılarının (Berkley, 2009, 70-71; Makdisi, 2015, 75) da ifade ettiği gibi başta Kahire olmak üzere Mısır ve Şam coğrafyasında bazı yapıların gerek medrese gerekse cami gibi çift veya daha fazla fonksiyonlu olması, bunların sınıflandırılmasında zorluklar meydana getirebilmektedir.

Seyahatname'de verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İslam dünyasında ve Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimi, sadece müstakil medreseler üzerinden okumak ve değerlendirmek çok sağlıklı bir yaklaşım değildir. Zira medrese eğitiminin müstakil medreselerden başka cami, mescid, tekke, hankah ve dergâha varıncaya kadar çok farklı yapılarda verilmiş olması nedeniyle, dönemin şartları göz önünde bulundurularak verimliliği ve akademik başarısı bir yana, medrese usulü eğitim ağının oldukça geniş olduğu söylenebilir. Medreselerdeki eğitimin benzerinin, cami, mescit, dergâh gibi mekânlarda yaygın bir şekilde yapılıyor olmasının, "medrese usulü" bir eğitim tarzının gelişip yerleşmesini beraberinde getirdiği ifade edilebilir.

Evliya Çelebi'nin, asıl fonksiyonu ibadet mahalli olan cami ile asli işlevi eğitim olan medreseyi birbiriyle ilintili bir şekilde ele aldığı görülmektedir. Böylesi bir durum bazı cami ve mescitlerin, medrese dershanesi olarak kullanımıyla açıklanabilir. Bunun yanında dile getirilen husus, cami ve mescitlerin önemli bir oranında, medrese tarzı eğitim veriliyor olmasıyla da izah edilebilir. Ayrıca *Seyahatname*'nin pek çok yerinde daha çok cami ve mescitlerde halka açık vaaz ve ders veren dersiamların zikredilmiş olması, 17. yüzyılda cami ve mescitlerin neredeyse medreseler kadar etkili dini eğitim kurumları olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Müstakil eğitim kurumu olan medreselerin varlığı, cami ve mescitlerin eğitim-öğretim fonksiyonlarını tamamen ortadan kaldırmamıştır. *Seyahatname*'de seyyar medreselerden bahsedilmesi, Osmanlı eğitim tarihi, medrese tarihi ve din eğitimi tarihi bakımından önemli bir tespit olarak üzerinde durulacak bir veridir. Medrese tarihi konusundaki çalışmalarıyla bilinen İpşirli'nin Osmanlı Devleti'nde seyyar medrese uygulamasının olmadığına dair değerlendirmesi, *Seyahatname* veri kaynağı kabul edildiğinde, tashih edilmesi gereken bir husustur. Yine namazgâhların, bir manada medrese olarak kullanılması ile ders mütalaası, müzakeresi ve istirahat mekânı olarak değerlendirilmesini, medresenin sosyal tarihi bakımından ilgili çekici bir ayrıntı olarak ele almak mümkündür.

Seyahatname'de medresenin inşa edildiği mahallin ikliminin ve medrese bahçelerinin talebelerin eğitim performansları üzerindeki olumlu etkisine dair değerlendirmeler oldukça ilgi çekicidir. Okul binalarının iç ve dış fiziki özellikleri, bahçe düzenlemelerinin eğitimin verimi ve kalitesi üzerindeki etkisinin vurgulandığı (Özdemir, 2011; Vural-Yılmaz, 2018; Yılmaz, 1995) günümüzde, Evliya Çelebi'nin medrese binalarının inşa edildiği yerin havasının, suyunun; medrese

bahçelerinin havuz, çiçek ve ağaçlarla dizayn edilmiş çevre düzenlemesine sahip olmasının eğitim-öğretime pozitif katkılarına dair görüşleri pedagojik değeri olan çıkarımlardır.

Müellifin yaşadığı yüzyılın hemen akabinde sadece bugünkü Anadolu coğrafyasındaki medreselere vakıf gelirlerinin %10'unun tahsis edildiği bazı çalışmalarda (Yediyıldız, 2003) belirtilmektedir. Bu önemli oran dikkate alındığında medreselerin bağlı bulunduğu vakıfların gerek medrese hocalarına gerekse talebelerine ülkenin her yerinde aynı imkânları sağladığını söylemek zordur. Zira medreselere sağlanan ekonomik destek, vakfın büyüklüğü ve ekonomik gücüyle doğru orantılıdır. Medrese eğitim sistemi bir bütün olarak tüm boyutlarıyla değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin her yerinde medreselerin aynı standartlara sahip olmadığı görülmektedir. Haddi zatında bu eğitim kurumları vakıf kuruluşlarıdır, her vakfın mali gücü bir diğeriyle aynı seviyede değildir.

Evliya Çelebi'nin (2005, 9/25, 171) izlenim ve tespitlerine göre daha önce tekke veya zaviye olarak kullanılan bazı mekânların medreseye dönüştürülmesi, zaviye camisinin veya mescidinin medrese dershanesi olarak kullanılması, bazı tekkelerin medreseye; bazı medreselerin de tekkeye tahsisi gibi konular ayrıca ayrıntılı çalışmalar ile açığa kavuşturulması gereken hususlardır.

Seyahatname'de medrese talebelerinin/suhtelerin eşkıyalık yaptığına ve bazı ayaklanma eylemlerinde rol aldığına; ahlaki seviyelerinin hiç iç açıcı olmadığına dair verilere de rastlanmaktadır. Bu konuyu Akdağ (2017) eserinde sosyal düzen, iktisadi yapı bağlamında ele almıştır. Medrese suhtelerinin bu olumsuzluklarla nitelendirilmesinde dönemin siyasal, sosyal ve iktisadi yapısının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan medrese eğitim sistemi çok katmanlı ve boyutlu bir anlayışla ortaya konulmalıdır. Zira medrese konusunun, sadece hocaları, isimleri, sayıları, vakıfları ile değil, siyasal, felsefi, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla bir bütün olarak araştırılmasının ve elde edilen bilgilerin gün yüzüne çıkarılmasının bu meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Evliya Çelebi'nin gözlemlerinden hareketle Osmanlı coğrafyasındaki medreselerde tahsil edilen ilimlerin fıkıh, hadis ve tefsir başta olmak üzere dini ilimler ağırlıklı olduğu fark edilmektedir. Bununla birlikte dini ilimlerin dışındaki ilimlerin/fenlerin de medreselerde özellikle ismi açıkça zikredilmeyen mekân veya ortamlarda öğreniminin gerçekleştirildiği de anlaşılmaktadır. Yine de medreselerde öğretimi gerçekleştirilen bilim dalları genel olarak dini muhtevalı olsa da tıp ve mühendislik gibi akli veya hikemi denilen ilim ve fenlerin eğitiminin de ihmal edilmediğini söylemek mümkündür.

Literatür incelendiğinde, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si hakkında farklı alanlara ait yüzlerce araştırma yapıldığı görülmektedir. Ancak eserde bahsedilen örgün ve yaygın din eğitimi kapsamına giren konular (medreseler, mektepler, dârülkurrallar, dârülhadisler, camiler vb.) hakkında yeteri kadar çalışma ortaya konmadığı da anlaşılmaktadır. Bu sebeple bilim insanlarının, ilerleyen zaman zarfında, daha fazla araştırma yapılması gerektiği belirtilen meselelere yönelik çalışmalar gerçekleştirmesinin alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Aktepe, Münir. "İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi". *Tarih Dergisi* 26 (1972), 97-118.
- Algar, Hamid. "Molla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/238-239. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Alkan, Mustafa. "Softa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Alpargu, Mehmet. "Nogaylar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri 1*. 2 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 2005.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Bütçelerin Masraf Fasılları". *İktisat Fakültesi Mecmuası* 17/1-4 (1956), 311-325.
- Bay, Abdullah. "Modernleşme Dönemi Osmanlı Taşra Medreseleri: Kastamonu Medreseleri ve Taşrada Medrese Hayatı". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 33/33 (2012), 59-95.
- Beksaç, Engin. "Eyvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/12-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Berkley, Jonathan. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Bilginin Sosyal Tarihi*. çev. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Beyazıt, Yasemin. "Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisinde Buk'a Medreselerinin Yeri". *Osmanlı Medreseleri Eğitim Yönetim ve Finans*. 273-395. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Bowen, Harold. *British Contributions to Turkish Studies*. London: Longmans Green & CO, 1945.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cantay, Tanju. "Avlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/120-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Chermberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*. çev. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Koçi Bey Risaleleri*. çev. Seda Çakmakcioğlu. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2008.
- Çataloluk, Suzan. "Seyahatnameler ve Gerçekleri". *Türk Yurdu* 33/310 (2013), 297-301.
- Durukan, Aynur. "Köşkedmedrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/282-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 9 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Eyice, Semavi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/56-90. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi. "Hüsrev Paşa Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/49-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Görgün, Tahsin. "İci, Adudüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/410-414. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

- Gündüz, Mustafa. "Bazı XIX. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerine Göre Osmanlı'da Eğitim, Bilim ve Kültür". *Türk Yurdu* 33/310 (2013), 200-221.
- Heyd, Uriel. *Studies in Criminal Law*. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Medreseler Neydi? Ne Değildi?* İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Bilim Mirası*. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu". *Bellekten* 66/247 (20 Aralık 2002), 849-904. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2002.849>
- İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/529-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İpşirli, Mehmet. "Cihet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Çömez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/300. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Dânişmend". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Dersiâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 9/34-67. İstanbul: İBB Kültür AŞ., 2015.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim-Riyâzî ve Tabîî İlimler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Kara, Mustafa. "Tekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kevâkib-i Seb'â Risâlesi*. çev. Nasuhi Ünal Karaarslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Kâtip Çelebi. *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk*. çev. Orhan Şaik Gökyay-Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2008.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Kiel, Machiel-Gara, Eleni. "Karaferya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/391-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koç, Yunus. "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda Suhte Olayları". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 18 (2013), 147-159.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleriyle ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007.
- Köse, Ensar. "İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606)". *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2017), 22-51. <http://dx.doi.org/10.18560/cukurova.1070>
- Köşklü, Zerrin. *17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Kundakçı, Sibel. "Kastamonu, Bolu ve Çankırı Sancaklarında Suhte Olayları (1559-1576)". *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 22/3 (2022), 1155-1170. <https://doi.org/10.11616/asbi.1146757>
- Maden, Sedat. "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15/37 (2010), 147-158.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Mete, Zekai. "Muhassıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/20-21. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Mülayim, Selçuk. "Karatay Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Nalçacı, Nida N. "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2011), 523-562.
- Orman, İsmail. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Abdülkadir. "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (2013), 271-293.
- Özdemir, Ayşe. "Okul Bahçesi Peyzaj Tasarımı Anlayışındaki Değişim ve Bu Değişimin Uygulamaya Yansımalarının Bartın Kenti Örneğinde İrdelenmesi". *Bartın Osman Fakültesi Dergisi* 13/19 (2011), 41-51.
- Özkan, Umur Birkan. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları İçin Doküman İnceleme Yöntemi*. Ankara: Pegem Akademi, 6. Basım, 2023.
- Sayılı, Aydın. "Ortaçağ İslam Dünyasındaki İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa İle Mukayese)". *DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi* 1 (1963), 5-59.
- Sayılı, Aydın. "Üçüncü Murad'ın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa İle Kültürel Temaslar". *Bellekten* 25/99 (1961), 397-446.
- Sayılı, Aydın. "Vâcidiyye Medresesi, Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathanesi". *Bellekten* 12/47 (1948), 655-666.
- Subki, Taceddin. *Mu'idi'n-Niam Makam ve Meslek Ahlakı*. çev. Harun Yılmaz-Muhammed Enes Midilli. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Şirin, İbrahim. "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2012), 101-113.
- Tanıdı, Duygu. "16. Yüzyılda Kandıra'nın Huzursuz Tarihi". *Near East Historical Review* 11/3 (2021), 47-59. <http://dx.doi.org/10.29228/nehreview.51448>
- Tanman, Baha. "Hücre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. "İmaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Taşköprülüzade. *Osmanlı Bilginleri*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Tezcan, Nuran. "Seyahatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Vural, Hüccet-Yılmaz, Sevgi. "İlköğretim Okul Bahçesi Peyzaj Uygulamalarının Eğitim Öğretim ve Öğrencilere Katkıları". *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2018), 247-256. <https://doi.org/10.21597/jist.428972>
- Yakupoğlu, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2006.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Yılmaz, Hasan. "Erzurum Kenti Okul Bahçelerinin Peyzaj Mimarlığı İlkeleri Yönünden İncelenmesi". *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 26/4 (1995), 537-547.
- Yılmaz, Savaş. "III. Murat Döneminde Eşkiya Suhtelerle Yapılan Müzakere Üzerine Bir Değerlendirme". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32/45 (2018), 61-82.
- Zengin, Zeki Salih. "Medreseden Üniversiteye". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 8/2 (2008), 211-221.